

С. В. Вятчаніна

старший викладач кафедри української та іноземних мов
Національний університет фізичного виховання і спорту України
м. Київ, Україна

СИМВОЛИКА ЗЕМЛІ ТА ВОГНЮ У ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТАХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Анотація. Статтю присвячено дослідженню символічних переосмислень давніх образів землі та вогню, проаналізовано спектри значень даних міфологем, зафіксовано їхнє провідне значення в структурі східнослов'янських фольклорних текстів.

Ключові слова: символ, архетип, образ, текстовий аналіз, лінгвокультурологія.

Сучасні наукові праці у сфері вивчення міфопоетичної підсистеми мовної картини світу ґрунтуються на визнанні факту її здатності зберігати протягом століть найдавніші пласти смислів. Серед пріоритетних мовозначих напрямків виокремлюються дослідження тих рис, яких «образ мови» набув у дзеркалі міфопоетики, – «постійно мінлива константа» (В. Гумбольдт), «сміслова енергія взаєморозуміння», «семантична пам'ять», «оселя буття» (М. Гайдеггер), «дім чаклунки» (С. Леклер).

З іншого боку, одне з першочергових завдань сучасної лінгвокультурології полягає у вивченні вербальних засобів та способів збереження «культурної пам'яті», релевантної для носіїв певної мови. Особливо показовим видається дослідження передконцептуального поля прадавніх образів, що ніби «проростають» з глибин у сучасну культуру. Передконцепт зазвичай розуміють як спектр потенційних смислів-значень, що утворюють цілісний квант прототипової інформації (докладніше про це [6]).

Увесь інтерес учених до міфу (а етноміфу й поготів) призвів до появи значної кількості наукових праць, у більшості з яких, попри різні методи й настанови, простежується думка про риси наступності у міфологічних уявленнях та архетипових образах.

З-поміж розмаїття тих давніх образів варто, на наш погляд, зупинитися на символах першоелементів буття (вода, вогонь, земля, повітря), аналіз яких дозволяє наблизитись до осягнення цілісного концептуального та вербального кванта міфологічного універсуму, а також припускати провідну позицію даної квадри у складі східнослов'янської семантичної парадигми.

Ці основні природні стихії мають характер сутностей, які ми неодмінно наділяємо специфічною значущістю, а отже й пов'язаними з нею символічними переосмисленнями. Маючи багато форм репрезентації, образи першоелементів проходять крізь цілу низку обрядів, ритуалів, замовлянь, народних пісень тощо. Окремі дослідники (наприклад, Юрій Карпенко [4, с. 9–10]) доводять існування в еволюції слов'янського язичництва, поряд з іншими, «водно-рослинного» (до початку II тис. до н. е.), «вогнепоклонницького» (II тис. до н. е.) та «землеробського» (до середини I тис. н. е.) етапів.

Власне кажучи, група першоелементів приваблювала дослідників ще з часів Парацельса. До сьогодні збереглися трактати, в яких визначались, скажімо, паралелі між першоелементами та сторонами світу, порами року, доби, станами матерії (див. наступну таблицю, що узагальнює ці знання):

Вода	Вогонь	Земля	Повітря
Захід	Південь	Північ	Схід
Осінь	Літо	Зима	Весна
Вечір	День	Ніч	Ранок
Холодне + вологе	Гаряче + сухе	Холодне + сухе	Гаряче + вологе

З античної та середньовічної епохи збереглося вчення про те, що люди мають у собі ці ж чотири стихії: перевага однієї з них визначає зовнішність і темперамент особи. Так, холерики подібні до вогню – вони швидкі у всіх діях, сангвінічний характер близький повітрю (легкий тілом та духом), стихії води відповідає флегматик (тече спокійно, як вода), а меланхолік зіставлений із землею (глибокий, міцний).

Оскільки межі цієї статті не дозволяють докладно розглянути всі чотири образи-архетипи, зупинимося на двох із них – вогневі та землі.

Вогонь – це живий образ енергії, уособлення самодостатності явищ, що може знищити час та призвести все до кінця. Це суперечлива сила, але, як слушно зазначає М. О. Новикова при аналізі українських замовлянь, «якщо вода амбівалентна з ухилом у позитивний бік, то вогонь, також амбівалентний, схиляється в бік негативний» [8, с. 256].

Він може руйнувати будь-які форми, а може мати очисні властивості (пор. функцію вогню в католицизмі – засіб очищення грішних душ на шляху до раю або уявлення про останнє, третє хрещення – хрещення вогнем). За традицією, проходження крізь вогонь символізує вихід за межі людських можливостей.

Середньовічний знак вогняної стихії та символ обжигу – Саламандра – відображає його безкінечну рухливість і несталість. Саламандра живе у вогненній річці, харчується вогнем і дає розумні поради; її символіка використовувалась у магії. В алхімії «єгипетський вогонь» – знак другої стадії білення (при температурі від 100 до 300 градусів); на цій стадії відбувалося видалення забруднюючих принципів. Графічно вогонь алхіміки зображували у вигляді трикутника, оскільки він вважався субстанцією, що об'єднувала три інші: землю, воду й повітря.

У слов'ян-язичників богом вогню був Сварожич, син бога неба Сварога («І огневі моляться, зовуть його Сварожичем» [9, с. 43]). Почасти він уявлявся людиноподібною істотою чоловічої статі; святим, якому не можна сказати поганого слова, на якого не можна плювати (пор. «В Україні звичайно уособлюють вогонь в образі мстивої людини, тому всі ставляться до нього шанобливо. Так, плювати на вогонь гріх, і якщо плюне хто на нього, така людина на тому світі буде покарана й лизатиме розпечену сковороду» [1, с. 281]; «На Вогонь не можна плювати, бо на губі вогники будуть (гнійні прищі)» [9, с. 43]). За свідченням П. Чубинського, «господиня повинна бути з вогнем дуже обережною і поважати його: замітати чистим віником, хрестити, ставити при ньому горщик з водою й поліно, щоб він мав що їсти й пити» [7, с. 29].

Слов'янам відомо два різновиди вогню: пекельний та небесний. Частинами пекельного вогню у деяких регіонах вважались, зокрема, так звані «блукаючі вогники» на цвинтарях, оскільки люди вірили, що такі вогники світяться на могилах лише дуже тяжких грішників, яких Бог карає пеклом ще до Страшного Суду [1, с. 282]. Принагідно зазначимо, що симптоматичною виглядає і суто мовна спорідненість українських слів «пекло» та «вогонь». В одному з переказів оповідається, що до першого гріха люди на Землі вогню не мали, а потім відчинились пекельні брами і полум'я жахнуло звідти, аби шкодити людям пожежами, обманювати сполохами на місцях скарбів, спокушати появами вогняних чортів у повітрі (пор. згадування Я. Ф. Головацьким «вогненних метеорів», які «були злими явищами і називались зміями і смоками» [3, с. 46]).

Однак, окрім пекельного, був направлений з неба вогонь, що спалює жертвопринесення Богові і знешкоджує численні лиха (пор. уявлення про те, що маківки церков символізують вогонь). У православної традиції причастя порівнюється з вогнем, який очищує праведних і спалює грішних. Окремо слід згадати у зв'язку з цим «великодні вогні», що традиційно вважались чарівними, очисними, вісниками добра («Усю ніч перед Великим днем мусить бути вогонь-світло. ... З ХУІІ ст. християнська церква погодилася, щоб вогні розкладати біля церкви, надавши їм іншої символіки. ... Ці вогні світили «живим» усім душам дідів-прадідів» [5, II, с. 64]).

Здавна існували ритуали, пов'язані з вогнем: зокрема, перестрибувати вогнище на Івана Купала – обряд очищення вогнем від накопичених за рік хвороб та гріхів (пор. практику української народної медицини – «Вогонь як очисну силу використовували ворожки при лікуванні різних хвороб. Вогнем підкурювали недужого, переносили його через дим. ... Через дим перегонили худобу, щоб була здорова» [9, с. 45, 48]).

Отже, можна окреслити узагальнений перелік провідних для східнослов'янського міфа значень образу «вогонь»: 1. Жива, одухотворена та амбівалентна стихія. 2. Чиста й свята субстанція. 3. Руйнівна сила. 4. Оберег роду, миру та щастя у домі (домашнє вогнище). 5. Атрибут очищення. 6. Символ оновлення / воскресіння.

Загальновідомо, що персоніфікована в образі богині – дружини неба, земля фігурує майже в усіх світових міфологіях. Згадки про небо й землю як про божественну подружню пару до сьогодні збереглися у слов'янському фольклорі (пор. текст замовляння при збиранні лікарських трав: «Небо-батьку та земля-матір, дозвольте мені, рабі Божій, трави нарвати, корінців накопати. Віднині й до віку. Амінь»).

Символами шлюбу неба та землі в архаїчних космогоніях є дощ, який дарує життя рослинам і тваринам, а також блискавка чи місце падіння метеорита. Ось чому місце попадання блискавки вважалось

священним. Від неї, тобто від союзу землі й неба, народжуються люди, наділені незвичайними здібностями, – такими є слов'янські перекази про народження волхвів.

Сама ж земля є першоелементом творення – згідно з апокрифами та народними переказами, з неї (з глини) зроблено людське тіло (пор. відповідь на запитання про походження людини, подану у народному духовному вірші: «У нас світ-народ від Адамія; // Кістки міцні від каменя; // Тіла наші від сирої землі...»).

Проте земля – це не лише дружина неба, що бере участь у створенні космосу, але й родючий ґрунт. Ці дві функції зазвичай сполучаються в образі однієї богині, що виступає у ролі жіночого твірного начала всесвіту – богині-матері. Такою є давньослов'янська «Матір сира земля», культ якої згодом, після прийняття християнства, об'єднався з культом Богородиці.

Разом із тим, при поділі космосу на небо, землю й пекло земля (медіарна зона) трактувалася як місце життя людей, для яких переміщення до іншої зони неодмінно є подорожжю вгору чи вниз (пор. традиційний розподіл шаманів на «чорних», здатних заглиблюватись у підземелля, та «білих», що піднімаються на небеса). Оточена зусібіч світовим океаном, земля є медіарною і в горизонтальній проекції, а отже сприймалася як центр універсуму, своєрідний священний ембріон всесвіту (саме сакралізованістю можна пояснити, зокрема, звичай сповідуватися землі, зафіксований з XIV століття у старовірів).

Землю використовували як оберіг у ситуаціях присутності поряд з людиною небезпечних для неї істот (демонологічних, духів хвороби, покійників тощо) та як магічний атрибут – особливо взяту з перехрестя доріг чи могильну. У фольклорних текстах зустрічаються також уявлення про зв'язок землі з різноманітними хтонічними чудовиськами (пор., наприклад, розповсюджене в замовляннях трактування землі як місця мешкання змії: «На полі, полі, на степі, степі стоїть грушка, під тією грушкою золота кровать, і на тій кроваті лежить змія...» [8, с. 147] чи характерне для слов'янських мов утворення слова *змія* від *земля*).

Відповідно до традиційних українських вірувань, існують так звані «земляні духи» – різновид нечистої сили, покараної Богом та примушеної жити під землею; такі духи зазвичай волюють помститися кожному, хто порушуватиме їхній спокій. Так само під землею мешкає особливий християнський народ, що не має власного календаря, – рахмани [1, с. 272]. Зі значенням межі нижнього хтонічного світу пов'язана і українська народна прикмета про те, що коли собака виє, опустивши голову до землі, це віщує смерть.

Спільним для всіх міфопоетичних уявлень про землю є переконання, що вона жива, наділена душею й почуттями. У духовній народній поезії доволі розповсюдженим є образ матері-землі, що плаче над людськими гріхами.

Як загальна годувальниця, земля є джерелом сил та здоров'я – вона ж дає життя і цілющим травам. Слов'янські жреці, нашіптуючи певні слова, розпорошували пальцями землю, і ворожили за прикметами про майбутнє. У казках часто згадується старовинний звичай: присягаючись, їсти землю, аби такою дією ще міцніше скріпити обітницю. Традиція передачі землі разом з іконою, хрестиком та батьківським благословенням трактується дослідниками як «майже релігійна рита».

Від загального явлення землеробський етнос переносить своє поклоніння на окремі родові ділянки. Саме до них тяжіли спільні інтереси родичів – даруючи все необхідне для життя, земля ніби прив'язувала до певної місцевості.

Варто підкреслити, що серед компонентів концепту «Рідна земля» відзначають: біль за свою землю, рідна людина, рідне слово (пор. асоціації зі словом «земляк» як з чимось рідним та близьким).

Таким чином, узагальнений перелік центральних міфопоетичних значень образу «земля» у східнослов'янській парадигмі смислів можна визначити так: 1. Першоелемент, одна з основних складових світобудови – жива й одухотворена. 2. «Дружина» неба, Праматір Світу. 3. Родючий ґрунт, «мати врожаю», джерело сил та здоров'я. 4. Медіарна зона у вертикальній площині «небо – підземний світ» (місце життя людей) та в горизонтальній проекції космосу (в центрі світового океану) – священний центр та ембріон всесвіту. 5. Атрибут магії. 6. Шанована окрема родова ділянка – батьківщина.

Як бачимо, архетипові образи першоелементів буття у світоглядній символіці східних слов'ян посідають значне та центральне місце. Їх роль як неодмінно усвідомлених людиною та міфом об'єктів (пор. думку Ольги Федик: «мова функціонує як духовний трансформатор, що перетворює світ на образні структури» [10, с. 179]) є значущою й показовою та може бути використана сучасними дослідниками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1992. – 416 с.

2. Василенко А. М. Українська міфологічна лексика в художній літературі XIX ст.: Дис. ... канд. філол. наук. – Ніжин, 2003. – 223 с.
3. Виклади давньослов'янських легенд, або Міфологія укладена Я. Ф. Головацьким. – К.: Довіра, 1991. – 96 с.
4. Карпенко Ю. О. Етюд про Долю // Мовознавство. – К., 1999. – № 4–5. – С. 9–14.
5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Факс. вид. – К.: Обереги, 1994. – Кн. I. – 400 с.; Кн. II. – 528 с.
6. Петриченко О. А. Етнокультурна наступність образів першоелементів буття в художній мові М. Гумільова та В. Хлебникова: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 20 с.
7. Словник символів / За заг. ред. О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1997. – 156 с.
8. Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. передм. М. О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.
9. Українські символи / За ред. М. К. Дмитренка. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1994. – 140 с.
10. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). – Львів: Місіонер, 2000. – 300 с.

S. Viatchanina. Symbols of land and fire in the folklore texts of Eastern Slavs. – Article.

Summary. The article is devoted to the study of ancient images of earth and fire symbolic reinterpretations, the variety of meanings of these mythologists are analyzed, their leading value in the structure of Eastern Slavs folklore texts is recorded.

Key words: symbol, archetype, image, textual analysis, linguoculturology.